

ROZMIESZCZENIE NAJWAŻNIEJSZYCH ZESPOŁÓW FORTYFIKACJI Z LAT 1918-1989 W POLSCE

L.p.	Nazwy zespołów i grup zespołów fortyfikacyjnych	Informacje ogólne	Lokalizacja	Lata budowy
WAŻNIEJSZE PRZYKŁADOWE ZESPOŁY, NALEŻĄCE DO SYSTEMU FORTYFIKACJI ROZPROSZONEJ				
1.	Obszar Warowny „Śląsk”	Polska linia obronna wybudowana w okresie 20-lecia międzywojennego w celu zabezpieczenia polskiej części Górnego Śląska, nieukończona. Ciągnie się na długości ok. 60 km począwszy od rejonu Tych na południu aż do rejonu Pyrzowic na północy. Ogółem było to ok. 200 obiektów różnego typu, z których najwięcej to obiekty bojowe. Do dnia dzisiejszego zachowało się ok. 180 obiektów.	Województwo śląskie	1933-1937
2.	Pozycja wydzielona „Cieszyn”	Polska pozycja obronna składająca się z kilku lżejszych żelbetowych schronów bojowych zaliczających się do fortyfikacji polowej wzmocnionej	Województwo śląskie	1939
3.	Pozycja wydzielona „Bielsko-Biała”	Polska pozycja obronna składająca się z 21 lżejszych żelbetowych schronów bojowych zaliczających się do fortyfikacji polowej wzmocnionej	Województwo śląskie	1939
4.	Pozycja wydzielona "Tarnowskie Góry"	Polska pozycja obronna składająca się z kilku lżejszych żelbetowych schronów bojowych zaliczających się do fortyfikacji polowej wzmocnionej	Województwo śląskie	1939
5.	Pozycja umocniona „Pszczyna”	Polska pozycja obronna składająca się z 14 lżejszych żelbetowych schronów bojowych zaliczających się do fortyfikacji polowej wzmocnionej	Województwo śląskie	1939
6.	Pozycja wydzielona „Lubliniec”	Polska pozycja obronna składająca się z kilku lżejszych żelbetowych schronów bojowych zaliczających się do fortyfikacji polowej wzmocnionej	Województwo śląskie	1939
7.	Pozycja wydzielona „Częstochowa”	Polska pozycja obronna składająca się z kilku lżejszych żelbetowych schronów bojowych zaliczających się do fortyfikacji polowej wzmocnionej	Województwo śląskie	1939
8.	Pozycja bojowa „Węgierska Górka”	Zespół pięciu ciężkich polskich schronów bojowych, zagradzających drogę ze strony Słowacji w głąb Polski, miejsca ciężkich walk obronnych w 1939 r.	Województwo śląskie	1939
9.	Pozycja bojowa „Jeleśnia”	Zespół polskich 5 (liczba ukończonych) ciężkich polskich schronów bojowych, zagradzających drogę ze strony Słowacji w głąb Polski.	Województwo śląskie	1939
10.	Ośrodek oporu "Jastarnia"	Zespół 4 ciężkich polskich schronów bojowych, przegradzających Półwysep Helski na wysokości miejscowości Chałupy. Od roku 2005 funkcjonuje tu Skansen Fortyfikacji II Rzeczypospolitej im. Konradmirała Włodzimierza Steyera.	Województwo pomorskie	1939
11.	Odcinek ufortyfikowany "Wizna";	Zespoły polskich ciężkich schronów bojowych i schronów piechoty zabezpieczających kierunki ewentualnego uderzenia niemieckiego w 1939 r., miejsca ciężkich walk obronnych w 1939 r.	Województwo podlaskie	1939
12.	Odcinek ufortyfikowany "Mława"	Zespoły polskich ciężkich schronów bojowych i schronów piechoty zabezpieczających kierunki ewentualnego uderzenia niemieckiego w 1939 r., miejsca ciężkich walk obronnych w 1939 r.	Województwo mazowieckie	1939

13.	Przedmoście Koło	21 schronów lekkich schronów bojowych (tzw. fortyfikacja polowa, wzmocniona). Polskie fortyfikacje wznoszenie zgodnie z Instrukcją Saperska, Umocnienia polowe. Część III, Zeszyt II. Schrony Żelbetowe i Betonowe.	Województwo wielkopolskie (trwa rozpoznanie konserwatorskie na terenie Delegatury Wielkopolskiego WKZ w Koninie)	1939
14.	Przedmoście Kalisz	19 lekkich schronów bojowych (tzw. fortyfikacja polowa, wzmocniona)	Województwo wielkopolskie	1939
15.	Pozycje Mogilno i Ślesin	7 lekkich schronów bojowych (tzw. fortyfikacja polowa, wzmocniona)	Województwo wielkopolskie	1939
16.	Pozycje Wągrowiec-Gołańcz	16 lekkich schronów bojowych (tzw. fortyfikacja polowa, wzmocniona)	Województwo wielkopolskie	1939
17.	Przedmoście Bydgoszcz	17 schronów bojowych (tzw. fortyfikacja polowa, wzmocniona)	Województwo kujawsko-pomorskie	1939
18.	Pozycja "Rytel"	6 schronów bojowych (tzw. fortyfikacja polowa, wzmocniona)	Województwo kujawsko-pomorskie	1939
19.	Pozycja Jezior Koronowskich	8 schronów bojowych (tzw. fortyfikacja polowa, wzmocniona)	Województwo kujawsko-pomorskie	1939
20.	Linia Osy	11 schronów bojowych (tzw. fortyfikacja polowa, wzmocniona)	Województwo kujawsko-pomorskie	1939
21.	Pozycja jezior Brodnickich	6 schronów bojowych (tzw. fortyfikacja polowa, wzmocniona)	Województwo kujawsko-pomorskie	1939
22.	Samodzielny Punkt Oporu Dobieszewko	5 schronów bojowych (tzw. fortyfikacja polowa, wzmocniona)	Województwo kujawsko-pomorskie	1939
23.	Pozycja jezior Żnińskich	8 schronów bojowych (tzw. fortyfikacja polowa, wzmocniona)	Województwo kujawsko-pomorskie	1939
24.	Punkt oporu "Wietrznice"	Zespół rozpoczętych fortyfikacji polowych wzmocnionych połączonych liniami okopów, fortyfikacja polowa górską, broniona 2-3 września przez kompanię Korpusy Ochrony Pogranicza, dziś ekspozycja pola bitwy	Tylmanowa, Gm. Ochotnica Dolna Województwo małopolskie	1939
25.	Ufortyfikowany Front Łuku Odry-Warty ("Festrungsfront Oder-WartheBogen") <i>Nazwa polska (zwyczajowa) Międzyrzecki Rejon Umocniony</i>	Niemiecka pozycja obronna, system umocnień stworzony przez Niemców w latach 1934-38/1944 dla ochrony wschodniej granicy Rzeszy. Składa się z wielu ciężkich obiektów bojowych (w dużej mierze zniszczonych poprzez wysadzenia dokonane po 1945 r.), a także systemu podziemnych przejść, podziemnej infrastruktury i zespołów koszarowo-magazynowych. Ciężkie schrony bojowe, umocnienia polowe oraz betonowe zapory przeciwpancerne (tzw. zęby smoka), urządzenia do zalewania i zabagniania przeszkodowego. Miejsce walk obronnych w 1945 r. Unikatowy w skali światowej zespół fortyfikacji.	Województwo lubuskie	1934-1944
26.	Linia Środkowej Odry	Niemiecka pozycja obronna, zespół około 650 jednokondygnacyjnych ciężkich żelbetowych schronów bojowych, obserwacyjnych lub biernych. W dużej części obiekty wysadzone w powietrze	Województwo dolnośląskie, województwo lubuskie	1928-1939

27.	Pozycja Pomorska <i>Nazwa zwyczajowa- Wał Pomorski</i>	Niemiecka pozycja obronna, początkowo wzmocniona pozycja polowa, rozbudowana do postaci zróżnicowanych zespołów ciężkich i średnich schronów bojowych. Miejsce ciężkich walk obronnych i przełamania, 1945.	Województwo zachodnio-pomorskie, województwo lubuskie	1934-45
28.	Niemiecka Pozycja Górnośląska	Zespół około 35 ciężkich schronów bojowych wybudowanych przez Niemców na krótko przed wybuchem II wojny światowej wzdłuż ówczesnej granicy polsko-niemieckiej, stanowiących system zabezpieczenia przed ewentualnym atakiem ze strony polskiej.	Województwo śląskie	1938-1939
29.	Linia "A-1 Stellung"	Niemiecka pozycja obronna budowana pod koniec wojny. W chwili budowy ciągnęła się w odległości 80-100 km od ówczesnej linii frontu na odcinku od Wyszogrodu poprzez Tomaszów, Przedbórz do Tarnowa przy wykorzystaniu naturalnych przeszkód w postaci rzeki Nidy i dolnego biegu Dunajca. Zespół obiektów bojowych, biernych i przeszkód terenowych	Województwo mazowieckie, województwo świętokrzyskie, województwo małopolskie	1944
30.	Linia "A-2 Stellung"	Niemiecka pozycja obronna budowana pod koniec wojny. Zespół obiektów bojowych, biernych i przeszkód terenowych. Pozycja równoległa do pasa „A-1 Stellung”. Pozycja oparta lewym skrzydłem o rzekę Wisłę pod Modlinem, ciągnąca się dalej za rzeką Bzurą, rzeką Pilicą i rzeką Rawką, dalej na wschód od Krakowa i dołączająca wzdłuż północnej ściany Beskidów Wschodnich aż do doliny rzeki Dunajec pod Nowym Sączem (tama na Dunajcu).	Województwo mazowieckie, województwo świętokrzyskie, województwo małopolskie	1944
31.	Pozycja "HubertusStellung"	Niemiecka pozycja umocniona ciągnąca się od sowieckiego przyczółka pod Magnuszowem (jego południowo-zachodni cypel) aż do drugiego przyczółka pod Baranowem (jego północno-zachodni cypel); wyznaczona od 100 do 150 km za linią frontu; jej umocnienia miały głównie charakter polowy; była regularną pozycją łącznikową.	Województwo mazowieckie, województwo świętokrzyskie, województwo podkarpackie	1944
32.	Pozycja "Pilica-Riegel"	Niemiecka pozycja umocniona wzdłuż rzeki Pilicy zaczynająca się na rzece Wiśle powyżej sowieckiego przyczółka pod Magnuszowem, biegnąca do Tomaszowa, z frontem zwróconym w kierunku południowym	Województwo mazowieckie,	1944
33.	Linia B-1 Stellung	Niemiecka pozycja obronna, która opłatała Częstochowę, biegła dalej na wschód od Zawiercia i dalej na południe; w części północnej tej pozycji naturalną linią obrony była rzeka Warta; jednocześnie ciągnęła się wzdłuż dolnej Wisły na północ i opierała się na miastach-twierdzach: Gdańsku, Grudziądzu i Toruniu; jej elementem były umocnienia rozciągające się pomiędzy Wieluniem a Włoszczową oznaczone kryptonimem „Venus”, a także umocnienia przechodzące przez obszar powiatów radomszczańskiego i piotrkowskiego oznaczone kryptonimem „Merkur”.	Województwo śląskie, mazowieckie, kujawsko-pomorskie	1944
34.	Linia B-2 Stellung	Niemiecka pozycja obronna, która zaczynała się pod Wieluniem i biegła wzdłuż Kluczborka, Olesna, Dobrodzienia, Lublińca i dalej na wschód od Krzepic, Boronowa, Woźnik, Ząbkowic, Dąbrowy Górniczej, Jaworzna, Chrzanowa, Oświęcimia, Kęt aż w okolice Milówki; pozycje „B-1 Stellung” i „B-2 Stellung” łączyły się na terenie Beskidu Zachodniego z doliną górnego Wagu. Ciężkie schrony bojowe, umocnienia	Województwo śląskie, małopolskie	1944

		polowe oraz betonowe zapory przeciwpancerne (tzw. zęby smoka).		
35.	Pozycja "Gisela-Stellung"	Niemiecka pozycja obronna, głównie oparta na umocnieniach polowych, występująca w rejonie rzeki Wisłoka, w okolicach Jasła.	Województwo podkarpackie	1944
Umocnione przyczółki mostowe 36-38.		Fragment infrastruktury komunikacyjnej, ważnej pod względem strategicznym, zabezpieczenie schronami bojowymi obydwu przyczółków mostowych w celu obrony danego mostu czy wiaduktu, schrony bojowe i inne systemy obronne, w tym szlabany forteczne	Obszar całego kraju	
36.	Pozycja Przedmoście Warszawa	Niemiecka pozycja obronna, linia fortyfikacji i umocnień ciągnąca się od Ryni nad Narwią, przez Strugę, Zielonkę, Starą Miłosną, Wiązownę i Józefów aż do Wisły. Niektóre obiekty pochodzą z okresu I wojny światowej, niektóre (szczególnie umocnienia polowe) z okresu wojny polsko-bolszewickiej, a najnowsze z okresu II wojny światowej.	Województwo mazowieckie	1915-1944
37.	Przedmoście Włocławek	Schrony bojowe typu Ringstand 58c (Tobruk)	Województwo kujawsko-pomorskie	1944
38.	Umocnienia II wojny światowej Toruń	Niemiecka pozycja obronna, linia fortyfikacji i umocnień przy głównych drogach wylotowych z Torunia: Różankowo, Kąkol, Otłoczyn.	Województwo kujawsko-pomorskie	1944
39.	Pojedyncze obiekty wzdłuż dawnej granicy niemiecko-czeskiej	Pojedyncze niemieckie obiekty bojowe, których zadaniem była osłona traktów komunikacyjnych leżących w rejonie nadgranicznym	Dolny Śląsk Przełęcz Spalona	1936-39
40.	Umocnienia na nowej granicy państwowej <i>("Linia Mołotowa" - nazwa zwyczajowa, nieprawidłowa)</i>	Pas sowieckich umocnień ciągnących się wzdłuż ówczesnej linii demarkacyjnej z III Rzeszą, wytyczonej po podziale Polski, dokonany przez okupantów w 1939 roku na mocy traktatu o granicach i przyjaźni. Składa się z wielu różnego typu ciężkich schronów bojowych i obiektów wsparcia. W dzisiejszych granicach Polski znajdują się w całości lub częściowo obiekty sześciu RU (Grodzieński, Osowiecki, Zambrowski, Brzeski, Rawsko-Ruski, Przemyski). Miejsca walk obronnych w 1941 r.	Województwo podkarpackie, województwo lubelskie, województwo mazowieckie, województwo podlaskie	1940-41
Dawne twierdze pierścieniowe - adaptacje		Dawne XIX-wieczne twierdze pierścieniowe przystosowane do walk okresu II wojny światowej; Świnoujście, Grudziądz, Poznań, Kraków, Przemyśl, Osowiec, Toruń, Modlin,	Województwa: zachodnio-pomorskie, kujawsko-pomorskie, podlaskie, mazowieckie, wielkopolskie, małopolskie, podkarpackie	XIX-XX w., adaptacje od lat 30. XX w.
Fortyfikacje obrony wybrzeża w tym morskie baterie nadbrzeżne		Wielki i cenny zespół fortyfikacji obrony wybrzeża o różnym pochodzeniu, modelowy przykład sukcesji w fortyfikacji. Obiekty zarówno pochodzenia pruskiego, jak i niemieckiego; polskiego międzywojennego, sowieckiego czy też z okresu PRL. Zazwyczaj są to różne rodzaje baterii nadbrzeżnych, osadzonych w różnego typu obiektach fortecznych z całą infrastrukturą logistyczną. Najcenniejszym przykładem jest zespół fortyfikacji na Helu, będący nałożeniem fortyfikacji polskich (użytych podczas bohaterskiej obrony Helu w 1939 r.), niemieckiej	Województwo pomorskie województwo zachodnio-pomorskie	Od pocz. XX w. po lata 60. XX w.

		(z baterią najcięższej artylerii morskiej, użytej nad Bałtykiem) i umocnień z czasów zimnej wojny.		
41.	Twierdza Świnoujście - adaptacje i modernizacje Fortu Zachodniego	Świnoujście, Fort Zachodni: zbudowany w latach 1856-61 jako mała reduta artyleryjska; 1878-87 rozbudowa do stałej baterii nadbrzeżnej. W okresie I wojny światowej - 4 działa nadbrzeżne kalibru 210 mm. W czasie II wojny światowej w forcie stacjonowała bateria nadbrzeżna 150 mm. Po II wojnie światowej do roku 1961 - sowiecka bateria nadbrzeżna, uzbrojona w 3 działa 5-calowe (127 mm) produkcji amerykańskiej.	Województwo zachodnio-pomorskie	1856/61; 1878/77; ok. 1934; ok. 1945
WAŻNIEJSZE, PRZYKŁADOWE ZESPOŁY NALEŻĄCE DO SYSTEMÓW FORTYFIKACJI SPECJALNEJ				
42.	Wilczy Szaniec	Kwatera główna Adolfa Hitlera i Naczelnego Dowództwa Sił Zbrojnych. Została wybudowana, aby Hitler mógł z niej dowodzić wojskami podbijającymi ZSRR. Ciężkie obiekty biernie (w dużej mierze uszkodzone) oraz pozostałości schronów bojowych i wartowniczych	Województwo warmińsko-mazurskie	1941-1944
43.	Kwatera dowództwa niemieckich wojsk lądowych "Anna-Quelle" Mamerki	Jeden z najlepiej zachowanych w Polsce kompleks niezniszczonych schronów niemieckich z okresu II wojny światowej - Kwatera Główna Niemieckich Wojsk Lądowych (OKH). Zbudowano 250 różnego typu obiektów, w tym 30 schronów żelbetonowych, które niezniszczone zachowały się do naszych czasów.	Województwo warmińsko-mazurskie	1941-1944
44.	Kwatera Himmlera "Hochwald" Pozezdrze	Niemieckie ciężkie schrony biernie. Kwatera Heinricha Himmlera. Schrony w większości wysadzone w powietrze.	Województwo warmińsko-mazurskie	1941-1944
45.	Zespół kwater Szeroki Bór	Początkowo tajny ośrodek naukowo-badawczy Luftwaffe. Duży obiekt z potężnymi schronami i podziemiami oraz wieloma lekkimi budynkami pomocniczymi. Jesienią 1940 pośpiesznie adaptowano go na kwaterę Göringa. Kwatera miała do dyspozycji duże lotnisko Rostki k. miasta Pisz.	Województwo warmińsko-mazurskie	1940-1944
46.	Kwatery dowodzenia dla pociągów sztabowych AnlageSüd AnlageMitte	Niemieckie wielkie schrony tunelowe służące do ukrycia w swoim wnętrzu pociągów specjalnych (sztabowych) - wraz z całą infrastrukturą. Zespół w Stępinie-Cieszynie opatrzone obiektami bojowymi ochrony strefy. Schrony w Stępinie i Strzyżowie użyte raz przez Adolfa Hitlera i Benito Mussoliniego	AnlageSüd - województwo podkarpackie, AnlageMitte - województwo łódzkie	1940-1941
47.	Podziemny schron przeciwlotniczy w Będzinie	Niemiecki podziemny schron przeciwlotniczy wykuty w litej skale pod będzińskim Wzgórzem Zamkowym, który mógł mieć również przeznaczenie na podziemną produkcję zbrojeniową.	Województwo śląskie	1939-1941
48.	Podziemny schron przeciwlotniczy, Szczecin, pod Dworcem Głównym	Dwukondygnacyjny, podziemny schron (głębokość do 21 m) dla ludności cywilnej, ukończony w 1943 r; pierwotna nazwa „Stettin HBF-Kirchplatz”. Zbudowany przez polskich i francuskich pracowników przymusowych, z wykorzystaniem podziemi XVIII-wiecznych fortyfikacji miejskich. Powierzchnia - ok. 3 tys. m ² . Pojemność z czasów II wojny światowej - ok. 5 tys. osób. Po włączeniu Szczecina do terytorium Polski obiekt przebudowany na schron, miejsce ćwiczeń oraz magazyn wyposażenia Obrony Cywilnej. Do lat 90. XX w. -	Województwo zachodnio-pomorskie	1943

		miejsce szkoleń OC. W 2006 r. udostępniony turystycznie. Określany jako największy w Polsce, historyczny schron dla ludności cywilnej.		
49.	Kompleks „Riese”	System niemieckich podziemnych obiektów wykutych w litej skale, lecz nieukończony. Kompleks mógł mieć przeznaczenie na podziemną produkcję zbrojeniową, jak również na kwaterę Hitlera oraz głównych dowódców niemieckiej armii.	Województwo dolnośląskie	od 1943
50.	Naziemne schrony przeciwlotnicze	Niemieckie budowle przeciwlotnicze, z których najbardziej specyficznymi są tzw. wieże obrony przeciwlotniczej ("Flakturm") łączące funkcje wielkich schronów dla ludności ze stanowiskami artylerii przeciwlotniczej. Wieża taka o najbardziej zbliżonej koncepcji znajduje się we Wrocławiu; wielkie schrony naziemne o innych formach występują także we Wrocławiu, w Szczecinie, Poznaniu i Trójmieście.	Województwo dolnośląskie, wielkopolskie, pomorskie, zachodnio-pomorskie	po 1942
51.	Podziemne schrony przeciwlotnicze typu LSD	Niemieckie schrony przeciwlotnicze służące jako ukrycia dla ludności cywilnej na wypadek nalotów lotniczych, bez żadnych cech bojowych, występujące pojedynczo lub w całych kompleksach. Dobrze zachowany zespół znajduje się w Krakowie, m.in. na terenie większości ogrodów klasztornych, w parkach i na placach miejskich.	Województwo małopolskie, spotykane na obszarze całego kraju	1943-44
	Schrony wartownicze typu Einmannbunker	Niemieckie schrony wartownicze budowane przy obiektach ważnych z punktu widzenia strategicznego, a także przy obozach jenieckich czy obozach pracy, służące jako ukrycia przeciwlotnicze dla wartowników	Obszar całego kraju	Po 1940
	Układy urbanistyczne stworzone dla potrzeb ochrony w przypadku ataku lotniczego, wraz z systemami schronów przeciwlotniczych	Największe zespoły będące przykładami "budownictwa przeciwlotniczego" III Rzeszy znajdują się w Krakowie (ulica Królewska), na Śląsku, także w Trójmieście i w Szczecinie. Największym zespołem kształtowanym wg tych zasad, z olbrzymim zestawem schronów przeciwlotniczych i schronów do zarządzania w warunkach wojennych jest Nowa Huta, objęta ochroną jako park kulturowy i wpisana na listę Pomników Historii RP. Największy schron przeciwlotniczy, adaptowany w czasie zimnej wojny, udostępniony dla celów edukacyjnych znajduje się w Szczecinie.	Województwo małopolskie, śląskie, pomorskie, zachodnio-pomorskie	
52.	Wojenne modernizacje Twierdzy Wrocław i zespoły ochrony ludności cywilnej z okresu II wojny światowej	Twierdza Wrocław z pierścieniem fortów obrony bliskiej, rozwiniętych ze schronów piechoty, zbudowanych po 1890 r. jest zespołem należącym do wcześniejszego systemu fortowego grupowego. W obliczu zagrożenia wojną powietrzną, w realiach II wojny światowej, miasto dostosowano do walk jako "Festung Breslau" – w propagandowo-militarnym znaczeniu walk końcowego okresu wojny. Elementami XX-wiecznej "twierdzy" były schrony dla pracowników zakładów i schrony dla ludności cywilnej zlokalizowane na terenie miasta,	Województwo dolnośląskie	1939-1945

		<p>schronem dowództwa na dawnym Bastionie Sakwowym i pod Placem Nowy Targ, podziemnym szpitalem pod Placem Solnym, ufortyfikowanym przyczółek mostu Poznańskiego. Wcześniejsze, wielkogabarytowe schrony naziemne, ucharakteryzowanymi na budowie cywilne, autorstwa R. Konwiarza przy ul. Ołbińskiej, na pl. Strzegomskim i przy ul. Stalowej itd., są wprost odzwierciedleniem teorii o panowaniu w powietrzu. System umocnień XX-wiecznych Wrocławia to unikatowy zapis przestrzenny okresu II wojny światowej</p>		
Tereny byłych obiektów, zespołów i jednostek wojskowych Ludowego Wojska Polskiego		Tereny byłych jednostek wojskowych opuszczonych przez Wojsko Polskie, jak i tereny po byłych jednostkach radzieckich.	Obszar całego kraju	Po 1945,
53.	Bateria obrony wybrzeża "Vineta", adaptowana na cele ośrodka dowodzenia Frontu Północnego LWP Wyspa Wolin, Świnoujście	Zespół baterii artylerii nabrzeżnej wraz z podziemnymi schronami wzniesiony w latach 1936-1938), przekształcony na początku lat 60. XX w., po zmianie doktryny wojennej Układu Warszawskiego na tzw. Wysunięte Stanowisko Dowódcy Frontu Północnego (Polskiego). Podziemne budowle, zmodernizowane i wyposażone w nowoczesną infrastrukturę ochrony oraz łączności, połączono systemem podziemnych korytarzy komunikacyjnych o łącznej długości 1492 m.	Województwo zachodnio-pomorskie	1936-1938, po 1960
54.	Bazy broni jądrowej w Polsce	Magazyny taktycznej broni jądrowej, przewidzianej dla Wojska Polskiego i Północnej Grupy Wojsk Sowieckich, jako przygotowania do agresji na zachód: Templewo, Brzeźnica Kolonia, Podborsko; Chojno, Babicz, Kluczewo.	Województwo zachodnio-pomorskie, lubuskie, wielkopolskie	Lata 70. XX w.
55.	Krapiewo, schron przeciwatomowy	Tajny Obiekt Wojskowy nr 86092, który pełnił niegdyś funkcję zapasowego Centrum Radiowo Nadawczego (CRN) i wchodził w skład 2 Korpusu Obrony Przeciwlotniczej.	Województwo Kujawsko-Pomorskie	1982
Tereny byłych poligonów wojskowych		Obszary po dawnych pruskich, carskich czy polskich (przedwojennych) poligonach pancernych lub wojsk lądowych, które później znalazły swoje wykorzystanie podczas II wojny światowej. Zespoły obiektów wraz ze schronami biernymi. Świętoszów, Zgorzelec, Darłowo, Łambinowice; teren całego kraju.	Województwa dolnośląskie, zachodnio-pomorskie, podkarpackie	XIX-XX w.
55.	Poligon lotniczy „Zendek”	Niemiecki poligon lotniczy powiązany z lotniskiem „Udetfeld” (Mierzęcice). Trudno dziś ocenić wielkość poligonu, gdyż część gruntów po II wojnie trafiła w ręce rolników, a własność wojskowa była systematycznie ograniczana, by ostatecznie w 2000 roku zniknąć całkowicie. Był jednym z ośmiu najważniejszych poligonów doświadczalnych. Pozostała po nim infrastruktura logistyczna oraz schrony bierne.	Województwo śląskie, Zagłębie Dąbrowskie okolice Ożarówic, Zendka i Mierzęcic.	1940-1944
56.	Poligon „Południe”	Dawny poligon wojskowy, który w okresie 20-lecia międzywojennego został przejęty przez Wojsko Polskie. W 1939 r. został przejęty przez Niemców, którzy obok niego założyli dwa kolejne poligony: Waffen-SS „Dębica” oraz w pobliżu Stalowej Woli i Niska poligon Luftwaffe. Pozostała po nim infrastruktura logistyczna oraz schrony bierne.	Województwo podkarpackie	od ok. 1930

57.	Poligon raketowy "Blizna-Pustków"	Poligon doświadczalny m.in. dla bomb latających V-1 i raket balistycznych V-2, połączony z terenami obozu koncentracyjnego.	Województwo podkarpackie	1943-44
58.	Poligon raketowy "Łeba - Rąbka"	Niemiecki poligon doświadczalny m.in. dla testowania rakiet przeciwlotniczych	Województwo pomorskie	1943-44
59.	Poligon Artyleryjski w Toruniu	Poligon artyleryjski, jeden z najstarszych w Polsce i na świecie.	Województwo kujawsko-pomorskie	(XVI) – XIX-XX wiek
60.	Poligon saperów m. Klamry	Poligon saperów 66 pułku piechoty w okolicy fortu VII Twierdzy Chełmno	Województwo kujawsko-pomorskie	lata 30XX wieku
Historyczne tereny lotnicze		Relikty lotnisk samolotowych i sterowcowych z okresu I wojny światowej, okresu międzywojennego, okresu II wojny światowej i okresu zimnej wojny. Bogaty zasób budowli i urządzeń lotniskowych, jednak z ograniczoną ilością hangarów, jako budowli specyficznych, narażonych na zniszczenie i trudnych do adaptacji. Brak zachowanego hangaru sterowcowego, ostatni spłonął w 1989 r.	Województwa: Kujawsko-pomorskie Pomorskie, dolnośląskie, śląskie, mazowieckie, małopolskie	1912-1989
61.	Baza lotnictwa morskiego Rogowo, gm. Trzebiatów.	Hangar wodnopłatowców z zabudowaniami i infrastrukturą do obsługi samolotów lotnictwa morskiego	Województwo zachodnio-pomorskie	lata 30. XX w.
62.	Baza lotnictwa morskiego w Pucku	Najstarszy zachowany hangar lotniczy w Polsce, Hangar wodnopłatowców z zabudowaniami i infrastrukturą do obsługi samolotów lotnictwa morskiego, najpierw niemieckiego Marine Flieger Abteilung No 1 a następnie polskiego Morskiego Dywizjonu Lotniczego w okresie międzywojennym. Wykupiona przez Miasto Puck.	Województwo pomorskie	1913
63.	Baza sterowców w Jezierzycach	Lokalizacja i elementy dwóch wielkich hal sterowcowych z lat I wojny światowej, wraz ze strzelnicą broni pokładowej, fabryką wodoru, wiaduktem itp.	Województwo pomorskie	1915
64.	Lotnisko Rakowice-Czyżyny, Kraków	Unikatowy kompleks zabudowy i urządzeń lotniskowych z lat 1914-1963, z jedynym w Europie Środkowowschodniej zachowanym kompleksem koszarowo-hangarowym lotniska z czasów I wojny światowej, z awangardowymi hangarami i układem polskiego lotniska uniwersalnego z lat 1926-1931, elementami rozbudowy z czasów II wojny światowej i zimnej wojny. Wpisane w części do rejestru zabytków województwa małopolskiego. W części – Muzeum Lotnictwa Polskiego i Muzeum Inżynierii i Techniki.	Województwo małopolskie	1912-1963
Zespoły przemysłu wojennego oraz łączności zaopatrzone w infrastrukturę ochronną a także obronną		Zakłady produkcji wojennej – materiałów wybuchowych, montownie samolotów, produkcji broni i amunicji – zakładane często jeszcze przed II wojną światową, rozbudowywane w czasie jej trwania i użytkowane w okresie PRL	Województwo opolskie, województwo małopolskie, województwo zachodnio-pomorskie, pomorskie, kujawsko-pomorskie, śląskie, dolnośląskie także: inne obszary kraju	Od lat 20 XX w. po ok. 1960.

66.	Schron wzmacniakowni w Świdnicy	Unikatowy zespół schronu łączności, z częściowo zachowanym wyposażeniem – siłownią i centralą filtro-wentylacyjną a także maskowaniem w postaci świadomie uformowanego ogrodu z zielenią kamuflażową	Województwo dolnośląskie	1939 z późn. modernizacjami
67.	Zespoły schronów związanych z produkcją paliw i tworzyw syntetycznych	Potężne zespoły schronów przeciwlotniczych wybudowanych w okresie II wojny światowej przez Niemców w celu ochrony pracowników i kadry technicznej zakładów produkujących na potrzeby wojska, w tym głównie zakładów chemicznych produkujących benzynę syntetyczną. Wiązało się to z istnieniem na tych terenach filii obozów koncentracyjnych. Podstawowe zespoły: Police, Blachownia Śląska, Kędzierzyn, Zdieszowice, Czechowice-Dziedzice, Oświęcim-Monowice	Województwo opolskie, śląskie, województwo małopolskie, województwo zachodniopomorskie, także: inne obszary kraju	od 1937
68.	Bydgoszcz, fabryka zbrojeniowa przemysłu materiałów wybuchowych	Fabryka DAG Bromberg powstała w latach 1939–1944. Kombinat tajnej produkcji materiałów wybuchowych i elaboracji amunicji, wzniesiony rękoma robotników przymusowych należał do przedsiębiorstwa Dynamit Aktiengesellschaft (DAG) z centralą w Troisdorfie pod Bonn.	Województwo kujawsko-pomorskie	1939–1944
69.	Krzystkowice, fabryka zbrojeniowa, przemysłu materiałów wybuchowych	W połowie lat 30. XX w. powstał nieopodal kombinat zbrojeniowy Alfred Nobel Dynamit Aktien-Gesellschaft wchodzący w skład koncernu IG Farben. Częściowo na potrzeby tego kombinatu w czerwcu 1943 powstała kobieca filia niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego Gross-Rosen. Wielki zespół położony na powierzchni 35 km kwadratowych, zawierający ruiny budowli ciągów produkcyjnych, kotłowni, magazynów, koszar i innych obiektów jednego z największych kompleksów produkcji materiałów wybuchowych III Rzeszy.	Województwo lubuskie	1939–1945
70.	Żary, schron-kulochwył do przestrzeliwania lotniczej broni pokładowej	Unikatowy obiekt związany z produkcją lotniczą, zbudowany niewolniczą pracą więźniów, element zakładów Focke-Wulfa, celu dwukrotnych nalotów 8 Armii Powietrznej USAAF.	Województwo lubuskie	1943-44
71.	Grudziądz, schron-kulochwył do przestrzeliwania lotniczej broni pokładowej	Obiekt związany z obsługą samolotów i kalibracją broni pokładowej, podobny do obiektu w Żarach. Na terenie lotniska od połowy 1941 działały Lotnicze Zakłady Naprawcze Focke-Wulf (Flugzeugwerke G.m.b.H. Graudenz). Jednym z elementów zakładu była strzelnica samolotowa do ustawiania i wstrzeliwania broni pokładowej samolotów. Zachowana potężna betonowa obudowa kulochwyłu (konstrukcja wyłapująca odłamki pocisków działek, ze stropem i ścianami bocznymi), obwałowania boczne, betonowe podstawy do mocowania/maskowania samolotu.	Województwo kujawsko-pomorskie	Ok. 1943

Zestawienie sporządzili Dariusz Pietrucha, Lech Narębski i Krzysztof Wielgus, z uwzględnieniem uwag i uzupełnień uzyskanych w trakcie konsultacji od wojewódzkich konserwatorów zabytków